

Zdzisława Staszewska

WAHANIA RODZAJU GRAMATYCZNEGO RZECZOWNIKÓW
W GWARACH OKOLIC BEŁCHATOWA

Referat omawia wahanie rodzaju gramatycznego rzeczowników na materiale zebrany z dziesięciu punktów: 72 (Łdzań), 75 (Kozu-by), 78 (Gazomka), 80 (Parzno), 88 (Wiewiec), 90 (Wola Przerębska), 92 (Włynice), 93 (Niedośpielin), 94 (Garnek), 97 (Brąszewice) położonych w niedalekiej odległości od Bełchatowa.

Zebrany od przedstawicieli starszego pokolenia materiał nie przedstawia się całkiem jednolicie, można w nim wyodrębnić kilka typów przykładów, których rozpatrzenie łączne wydaje się celowe. Oprócz więc rzeczowników dwurodzajowych zarówno tych, w których zmiany rodzaju nie modyfikują struktury N sg (*ten kądziel// ta kądziel*), jak i tych, którym taka zmiana towarzyszy (*ten ośrodek// ta ośródką*) prześledziłam także grupę rzeczowników, w których zmiany końcówki nie pociągają za sobą modyfikacji rodzaju (*ten pastuch// ten pastucha, ta mysz// ta myśza*).

Należy zwrócić uwagę na fakt, że zebrany materiał nie zawsze informuje o rodzaju interesującego nas rzeczownika. Interpretację niejednorodnych pod względem rodzaju form utrudnia w znacznym stopniu synkretyzm deklinacyjny, por. np. formy N i A sg *tor^f*, N i A pl *gor^gnie* (o rodzaju gramatycznym informują wówczas jego syntaktyczne wyznaczniki, tj. przydawki i orzeczenia) czy formę I sg. *nat łoswn*, z której nie wynika struktura mianownika liczby pojedynczej.

Rzeczowniki dwurodzajowe o zmienionej budowie N sg

Wśród rzeczowników wykazujących wahanie rodzaju gramatycznego można wyodrębnić grupę wyrazów pojawiających się obocznie bądź to w rodzaju męskim i żeńskim, męskim i nijakim czy wreszcie żeńskim i nijakim. W formach tych zmiana rodzaju wiąże się ze zmianą zakończenia N sg, które może być spółgłoskowe lub samogłoskowe:

m/f: *bogwoł* [80] // *bogwoła* [72, 75, 78, 88, 94, 97]; *dynaturat* [90] // *denatura* [97], *dynatura* [93]; *dziatek* [93] // *dziateka* [90]; *komar* [93] // *kamora* [72]; *margoż* [90, 94] // *margoża* [88] 'niezgrabne, pokręcone drzewo'; *muchomór* [78] // *muchor* [94]; *musiar* [88] // *muchora* [72, 92, 93]; *muszora* [75, 78, 90, 97], *muszorka* [75]; *ocap* [92] // *ocapa* [90] 'okap'; *okółek* [75, 78] // *okółka* [92] 'kromka chleba przez cały bochen'; *orgień* [93] // *orginia* [75, 78, 80, 88, 94, 97]; *ośrodek* [72, 80, 88, 90, 97], *orsiódek* [92, 93], *osrzonek* [78], *oszródek* [75] // *orsiódka* [93, 94], *osródką* [94] 'miąższ chleba'; *pagór* [72] // *pagóra* [92]; *postaw* [90]¹ // *postawa* [78] 'osnowa'; *przeżasek* [90, 93], *przeżaska* [92] 'kładka'; *purpur* [78, 80, 97] // *purpura* [92] 'materiał na wyspę'; *samogon* [93] // *samogona* [78, 90], *samoguna* [97] 'wódka domowej roboty'; *składek* [72] // *składka* [92] 'grządka'; *spłóz* [90] // *spłozą* [75] 'płóz pługa'; *strużek* [72] // *strużka* [92] 'struga'; *susz* [93] // *susza* [72]; *tregier* [80] // *tregra* [90] 'dźwigar żelazny'; *wsyp* [93, 94] // *wsypa* [72, 78, 80, 88, 90, 93, 97];

f/n: *biedra* [92], *biodra* [75] // *biedro* [90, 93], *biodro* [72, 78, 80, 88, 94]²; *cewka* [92] // *cewko* [93]; *dębionka* [88] // *dębionko* [93] 'małe jajko bez żółtka'; *paździora* [88] // *paździoro* [78] 'część łodygi lnu odpadająca przy miedleniu';

m/n: *białek* [90, 93] // *białko* [75, 80, 94, 97], *białtko* [72], *biołko* [78]; *chomąt* [72, 80] // *chamąto* [75, 80, 94, 97]; *czołnek*

1 M. Brzeziniowa (Twardotematowe feminina gwarowe typu ta żodyg, ta żeb, "Język Polski" 1977, LVII, s. 553) notuje ze wschodniej części Mazur dwurodzajową (męską lub żeńską) formę *postaw*.

2 M. Kamińska (Gwary Polski centralnej, Wrocław 1968 - dalej GPC) także notuje analizowaną oboczność *biedra* // *biodro*, traktując ją jako egzemplifikację przegłosu (por. na s. 50, 51, 132).

[94], *czołnek* [78] // *czołenko* [78], *czołno* [94]³, *dzwon* [94] // *dzwono* [90, 93, 97] 'część koła od wozu'; *gorąc* [92] // *gorąco* [90] 'upał'; *kłósek* [75, 94] // *kłóska* [90, 92]⁴; *lucht* [72, 78, 93] // *luchto* [75, 90, 92, 94] 'otwór w piecu, przez który wychodzi dym'; *strącauszek* [92] // *strącauszko* [93]; *jud*, *judek* [90] // *judo* [78, 92, 93], *udo* [75, 88, 97]⁵; *wyrek* [72] // *wyrko* [72, 75] 'prymitywne łóżko'; *śółtek* [88, 90, 93] // *śółtko* [72, 75, 80, 94, 97].

Formy oboczne wchodzące w skład poszczególnych alternacji znajdują oparcie w rzeczownikach synonimicznych, hiperonimach, antonimach - czyli czynnikach natury semantycznej. Tak na przykład w wahaniu *boguwoł*//*boguwoła* częstsza (występuje sześciokrotnie w badanych gwarach) jest forma żeńska *boguwoła* (por. *boguvolo želuno i požutavo* [72]) zgodna pod względem rodzaju z ogólnopolską nazwą *wilga*. Maskulinum *boguwoł*, powstałe, być może, pod wpływem hiperonimu *ptak*, pojawia się w badanych gwarach jednokrotnie por. *boguwoł*, *yun iez żułyty* [80].

Żeńska forma *muchora*⁶ (także w innych odmianach fonetycznych: *musora*, *muszora*) zgodna pod względem rodzaju z pierwszym członem złożenia: *mucha* a także z hiperonimem *bedłka*⁷, używanym na określenie grzybów trujących⁸, występuje w badanym materiale częściej (8 razy - tu także forma deminutywno-ekspresywna *musorka*). Jest to forma starsza a obecnie ustępuje, tożsamemu pod względem rodzaju z pojęciem nadrzędnym *grzyb*, maskulinum *muchomor* (3 razy). Fakt ten uświadamiają sobie także użytkownicy gwary, o czym świadczą chociażby następujący cytat: *musora, tera mušom muxomur* [78].

³ W omawianej alternacji zanotowanej w GPC, s. 59 przeważa m *cołnek*.

⁴ W GPC 6 użyć tylko dla m *kłósek*.

⁵ W GPC, które notują również f *uda* (3), forma rodzaju męskiego poparta jest większą liczbą przykładów (10) zaś dla neutrum są tylko dwa użycia.

⁶ Femininum to (na oznaczenie muchomorów czerwonego i sromotnikowego jest, jak wynika z rozprawy B. Bartnickiej-Dąbkowskiej (Polskie ludowe nazwy grzybów, Wrocław 1964) w gwarach bardzo rozpowszechnione.

⁷ Por. już w wieku XVI w H. Siennika *Lekarstwach Doświadczonych*: "muchy traci muchomorka bđła" oraz "muchomorka jest bđła wysoka [...] czerwona jakoby koral, białymi pstrocinami [...] osadzona".

⁸ W XVI i XVII w. także jadalnych por. u Cn "grzyb, grzybek, bedłka, bđła etc. - fungus. W polszczyźnie nowszej i dzisiejszych gwarach nastąpiło zawężenie znaczenia i ograniczenie do gorszego gatunku grzybów por. Bartnicka-Dąbkowska, op. cit., s. 26-27.

Femininum *denatura* wydaje się być powszechniejsze por. *a tyż dynatury možno byu kufić wele xdeć* [97]. Przyczyniła się do tego zapewne synonimiczna nazwa *bryntka* por. *vesoya* (wesela) *vyprawaŭom bryntkom* [97], a także hiperonim *wódka* - obie formy rodzaju żeńskiego. Zgodne z ogólnopolską formą maskulinum *dynaturat* występuje w materiale tylko jeden raz por. *dynaturat ino ies f sklepe* [90]. Pojęcie nadrzędne *wódka* wywarło także wpływ na rodzaj gramatyczny rzeczownika *samogona* [78, 90, 97], zaś m *samogon* (jedno użycie) wspierane jest przez synonim *bimber* por. w podobnych kontekstach: *samogon byu na veselu* [93], *bimbru na vesele narobiyy* [92].

Czynnik znaczeniowy można by dopuścić także w innych przykładach por. np. *femininum skłádka*, które nawiązuje pod względem rodzaju gramatycznego do synonimów: *grządką, lesska*; dwukrotnie występujące m *przełazek*, por. np. *pšes pšeuazek še pšeuazi*, jest zgodne pod względem rodzaju z synonimem *mostek*, zaś f *przełazka*, dla którego znalazłam w materiale jedno użycie: *na struze ies pšeuazka* [92] nawiązuje do pokrewnego znaczeniowo wyrazu *kładka*. Obok znanego także językowi ogólnopolskiemu m *pagór* pojawia się w badanej gwarze, także f *pagóra* zgodne, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, z pokrewną strukturalnie i semantycznie formą *góra* por. *tam ies tako pagura i tam gzyby rosom* [92]. Forma żeńska *postawa* [78] oboczna do m *postaw* [90] jest zbieżna pod względem rodzaju gramatycznego ze znanym także w badanej gwarze synonimem *osnowa*⁹ por. *postava// osnowa* [78], zaś m *postaw* nawiązuje pod względem rodzaju do antonimu *wątek*. Wspólnie z m *okółek* występuje żeńska forma *okółka* powstała, być może, pod wpływem synonimu *kromka*. Forma żeńska *ośródk* (3 razy) ustępuje pod względem ilości użyc m *ośródek* (9 razy)¹⁰ wspomaganym przez pokrewny semantycznie i oparty na tym samym rdzeniu rzeczownik *śródek* por. *ośrodek// środek* 'mięsz chleba' [90].

Wahania rodzajowe rzeczowników przy niezmienionej budowie N sg. Omawiam tu rzeczowniki, które wykazują wahania rodzaju nie wiążące się ze zmianą budowy mianownika liczby pojedynczej: *kądział* m - *tyń końgel* [88] // *kądział* f - *side s końgelom* [78];

⁹ Wpływ f *osnowa* na powstanie żeńskiej formy *postawa* dopuszcza również B r z e z i n o w a, op. cit., s. 354.

¹⁰ Także w GPC m *ośrodek* ma przewagę nad formą żeńską w stosunku 8:1.

gien m - *deŋ no ze dva ɣorgiŋe* [93] // *orgieŋ* f - *ɣorgiŋ zakfitɣa* [92];
tompól m - *tompul rus* [90], *topól* - *topul rozuožytɣy* [72], *topul tyn*
moɣ tšy ɣodnoŋi [88], *topul byɣ* [90], *topul stoɣ pšy drože* [92], *to-*
pul iez velki [97] // *topul* f [72, 75, 80], *torf* m - *torv byɣ* [92]
 // *torf* f [92, 93] - *torfom še politɣo* [93]; *upraž* m - *caɣy ɣupš*
šqš [80] // *upraž* f - *novom ɣupšqš moɣem* [90].

Analizowane wyrazy kończą się w N sg na spółgłoskę fonetycznie bądź funkcjonalnie miękką: *kadžiel*, *orgieŋ*, *topul*, *upraž* oraz pierwotnie miękką wargową: *torf*¹¹. Należy stwierdzić, że wyrazy te nie dają się jednoznacznie interpretować z punktu widzenia formalnego. Są bowiem dwurodzajowe żeńskie por. *iide s koŋželom* [98]; *torfom še palitɣo* [93]; *ɣorgiŋ zakfitɣa* [92] lub męskie: *tyn koŋžel* [88], *torv byɣ* [92]; *deŋ no ze dva ɣorgiŋe* [93]. Ostatni rzeczownik zgadza się pod względem rodzaju z pojęciem nadrzędnym *kwiat*.

Omawiane alternacje tworzą pod względem rodzaju wyrazy notowane w różnych punktach por. *novom ɣupšqš moɣem* [90]; *caɣy ɣupšqš* [80]; zdarza się również jednak, że występują one w obrębie jednej wsi por. *topul rozuožytɣy* // *do topołi* [72]; *torv byɣ* // *duša dorfi* [92].

Jak widać, zmiana rodzaju gramatycznego omawianych rzeczowników wiąże się również z reguły z przejściem do odmiany miękkotematowej. Charakterystyka ilościowa analizowanych rzeczowników, jeśli chodzi o ich użycie w rodzaju męskim i żeńskim, wypada mniej więcej jednakowo, nieznacznie przeważają maskulina¹² w stosunku 10:8. Zdecydowanie większą liczbę użyć w rodzaju męskim zanotowałam w przypadku wyrazu *topul* - sześciokrotnie [78, 88, 90, 92, 93, 97] wobec trzech użyć dla feminimum [72,

¹¹ Rzeczowniki zakończone pierwotnie na spółgłoskę wargową palatalną por. *jaw*, *karm* były w historii języka dwurodzajowe: żeńskie i męskie. Przyczyną zmiany ich rodzaju gramatycznego był zanik palatalności spółgłosek wargowych w pozycji wygłosowej por. J. Reichan, *Zmiana we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne w języku polskim na tle słowiańskim*, Wrocław 1975, s. 110. Praca wyczerpująco i wnikliwie informuje o wahaniami w zakresie rodzaju rzeczowników wymienionych w tytule.

¹² Rzeczowniki rodzaju męskiego mają również przewagę wśród zakończonych na spółgłoskę fonetycznie lub funkcjonalnie miękką w języku literackim. Chodzi tu głównie o wyrazy nowe, stare są z reguły femininami (por. B. Kreja, *O rodzaju gramatycznym polskich rzeczowników*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. 4, Prace na VII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Warszawie 1973, Warszawa 1975, s. 245) co wiąże się z pewnością z tym, że po-

75, 80]. Wyraz ten omawiany jest także jako dwurodzajowy w pracy M. Kamińskiej z prawie jednakową liczbą użyć w rodzaju męskim (6) i żeńskim (5)¹³. Obecnie przewaga użyć tego rzeczownika jako maskulinum znacznie wzrosła. Jeśli chodzi o pozostałe omawiane tu rzeczowniki, to brak ich w pracy Kamińskiej z wyjątkiem wyrazu *kądział*, który jednak nie jest analizowany pod kątem rodzaju gramatycznego¹⁴.

Formy, w których zmiana struktury N sg nie pociąga za sobą zmiany rodzaju.

Rzeczowniki rodzaju męskiego: *pastuch* [72, 94]// *pastucha* [80, 90, 93, 94]; *stryj* [92]// *stryja* [97]; *stryjo* [72]; *wuj* [93]// *wuja* [97], *wujo*. [72].

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego: *brew* [75, 78, 80]// *brwia* [90, 92, 93, 97]; *dziupel* [75, 80]// *dziupla* [72, 97]; *krokiew* [80, 88]// *krokwa* [72, 78, 90], [92, 93], *krokwia* [97]; *latorośl* [92]// *latorośla* [88]; *muszel* [iz]// *muszla* [93]; *mysz* [72, 75, 80, 88, 94, 97]// *mysza* [78, 90, 92, 93]; *orgień* [92]// *orginia* [75, 78, 80, 88, 94, 97] 'georginia'; *płatw* [88]// *płatwa* [88] 'belka łącząca słupy w chałupie drewnianej'; *smrodyń* [93]// *smrodyńia* [72, 90, 92] 'czeremcha'; *szabel* [97]// *szabla*; [93] *szos* [72, 78, 80, 88, 92, 93, 97]// *szosa* [75 88, 90, 94]; *szufel* [72, 78, 97]// *szufla* [94]; *torf* [88, 92, 93]// *torfa* [72, 78]; *topól* [72, 75, 80]// *topola* [94]; *włochyń* [72]// *włochyńia* [72] 'łochynia'.

Rozpatrując wahania rodzaju i związane z nim oboczności końcówkowe nie od rzeczy będzie prześledzić, jak przedstawia się to zjawisko w rzeczownikach, w których zmiany końcówek nie pociągają za sobą modyfikacji rodzaju. Chodzi tu o rzeczowniki rodzaju męskiego zakończone w N sg na samogłoski -a lub -o bądź pozbawione tych końcówek por.: *pastucha*// *pastuch*, *stryja*, *stryjo*// *stryj*. Ich przynależność rodzajowa ze względu na właściwy im rodzaj naturalny jest oczywista a wygłosowe -a, -o bądź ich brak decyduje jedynie o przynależności do określonej gromady deklinacyjnej. Wyraz *pastucha* w odmianie przez przypadki liczby poje-

zycia maskulinów w języku polskim jest mocniejsza (por. A. Henke, *Die morphonologische Kategorisierung der westlichen Lehnwörter in der polnischen Sprache*, München 1970).

¹³ Por. w GPC, s. 22, 135.

¹⁴ Tamże, s. 48.

dynczej przybiera formy żeńskie, w liczbie mnogiej zaś charakteryzuje się końcówkami męskoosobowymi. Ten sposób odmiany nosi nazwę deklinacji mieszanej. W analizowanym materiale rzeczownik *pastucha* z wygłosem samogłoskowym notowany czterokrotnie [80, 90, 93, 94] ma przewagę nad formą *pastuch* - dwukrotnie [72, 94] - w [94] obocznie *pastucha//pastuch*. Tak więc zwycięża w analizowanej gwarze rzeczownik mający nietypową dla rodzaju męskiego budowę *pastucha*, nad zbieżną z ogólnopolską bezkończówkową formą *pastuch*.

W Gwarach Polski centralnej brak interesującej nas alternacji a także pojedynczych tworzących ją wyrazów. Zawierają one natomiast, i to w zakresie szerszym niż obecnie, analizowane oboczności: *Stryj//stryja//stryjo*; *wuj//wuja//wujo*¹⁵. *Stryjo*, *wujo* - formy wywodzące się z Mazowsza występują dziś w mniejszym zakresie aniżeli u M. Kamińskiej. (*stryjo* notowany jest też w całym północnym i zachodnim Kieleckiem). To samo można powiedzieć o formach: *stryja*, *wuja*. Wynika stąd, że z trzech alternujących ze sobą form *stryj//stryja//stryjo*; *wuj//wuja//wujo* (potencjalnych, wywodzących się genetycznie z V sg postaci *stryju*, *wuju* brak w analizowanym materiale) rzeczowniki bezkończówkowe *stryj*, *wuj* zyskują obecnie znaczną przewagę, zanotowałam dla nich po trzy użycia [90, 92, 93] wobec pojedynczych dla tych z końcówkami *-a*, *-o* [72, 97].

Następną, wyodrębniającą się grupę stanowią feminina zakończone w N sg na spółgłoskę funkcjonalnie bądź fonetycznie miękką a także wargową lub na samogłoskę *-a* również rodzaju żeńskiego por. *mysz//mysza*; *orgień//orginia*; *krokiew//krokwa*.

Z analizy zgromadzonego tu materiału wynika, że wahania między formą spółgłoskową a formą zakończoną w N sg na *-a* danego rzeczownika nie muszą być związane z wahaniami w zakresie rodzaju. Ogólnie można stwierdzić, że jeśli chodzi o rzeczowniki wykazujące w N sg oboczność końcówek *-ó// -a*, to w omawianej gwarze używa się w równej mierze form o wygłosie spółgłoskowym por. *by-ya mušel* [72], *a ta šabel to tako była* [97]; jak i tych, które kończą się na samogłoskę por. *jedna brúa* [97], *šuflo mi zginyua* [94]. Uwaga ta dotyczy omawianej grupy rzeczowników jako całości. W odniesieniu do poszczególnych par wyrazów problem ten nie

¹⁵ Tamże, s. 119, 135.

wygląda całkiem jednolicie, daje się tu zauważyć bądź tendencję do unikania form spółgłoskowych por. *orgień* [1 użycie - 92] // *orginia* [6 użyc - 75, 77, 80, 88, 94, 97]; *krokiew* [2 użycia - 80, 88] // *krokwa* [6 użyc - 72, 78, 90, 92, 93, *krokwa* 97] bądź ich większą frekwencję. Ta ostatnia uwaga odnosi się głównie do dwu par wyrazów: *mysz* [6 użyc - 72, 75, 80, 88, 94, 97] // *mysza* [4 użycia - 78, 90, 92, 93] oraz *szos* [7 użyc - 72, 78, 80, 88, 92, 93, 97]¹⁶ // *szosa* [4 użycia - 75, 88, 90, 94]¹⁷.

Omówione wyżej wyrazy charakteryzują obraz deklinacji żeńskich w gwarach wskazując na odmienną niż w polszczyźnie ogólnej dystrybucję końcówek *-a* i *-ó*. Szeregowi ogólnopolskich rzeczowników żeńskich na spółgłoskę odpowiadają w badanej gwarze (archaiczne lub niekiedy innowacyjne) postaci należące do deklinacji samogłoskowej por. *krokwa*, *mysza*, *szosa*¹⁸.

Proces ograniczania użyc rzeczowników typu: *brew*, *krokiew* zmierzają w kierunku zwiększania przejrzystości struktury wyrazu i związanej z nią stabilizacji rodzajowej femininów. Wiadomo bowiem, że rzeczowniki zakończone na spółgłoskę częściej wykazują tendencję do zmiany rodzaju i dwurodzajowości niż rzeczowniki zakończone na samogłoskę por. np. omawiane wcześniej a nieustabilizowane pod względem rodzaju wyrazy: *orgień*, *topól*, *torf*, które chcąc zachować rodzaj gramatyczny żeński przechodzą do typu samogłoskowego: *topola* [94], *torfa* [72, 78], por. *torfa była wybrano* [72]¹⁹, *uorginia sakfitua* [94].

Różne od ogólnopolskich formy: *dziupel*, *muszel* świadczą o tym, że w gwarach nie wygasł jeszcze proces zgodny z językiem ogólnopolskim doby średniopolskiej przechodzenia rzeczowników deklinacji żeńskiej do rodzaju żeńskiego.

¹⁶ Twardotematowe femininum *szos* znane jest również na Warmii i Mazurach oraz na terenach białsko-podlaskich (podaję za B r z e z i n o w ą, op. cit., s. 351).

¹⁷ Punktem wyjścia dla mającej przewagę formy *szos* może być zmiana paralelna do przejścia typu: *ta muszla* - *ta muszel*. Należy również zauważyć, że w formie *szos* mamy zachowaną postać fonetycznie obcą (por. fr. *chaussee* f) czyli starszą niż wytworzona w celu zachowania rodzaju postać *szosa* z wyrazistą końcówką żeńską *-a*.

¹⁸ Podobnych przykładów z innych gwar dostarcza artykuł A. Z a g r o d n i k o w e j, *Nie tylko łódzia-łódź, ale także bronja-bronń*, "Język Polski" 1971, LI, s. 120-132.

¹⁹ Proces powstawania tego typu form można sobie wyobrazić jako dwustopniowy: *ten torf* - *ta torf* - *ta torfa*.

nacji samogłoskowej do deklinacji spółgłoskowej²⁰. Nie zawsze jednak da się wyjaśnić genezę omawianych form; w niektórych bowiem wypadkach trudno jest ustalić rzeczywisty gwarowy punkt wyjścia, zwłaszcza wówczas, gdy rozpatrujemy zagadnienie synchronicznie i nie znamy historii danego wyrazu w badanej gwarze.

Dwurodzajowość wyrazów na badanym terenie w większości wypadków wiąże się ze zmianą struktury w N sg. Wahania typu: *ten wysyp//ta wyspa* stanowią 87% badanego materiału. W obrębie tych form najwięcej (57%) jest alternacji w obrębie maskulinów i femininów, na drugim miejscu (31%) należy wymienić oboczności rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego (typ: *ten źóttek//to źótko*), najmniejszą ilością przykładów (11%) są egzemplifikowane alternacje rodzaju żeńskiego i nijakiego (typ: *ta biedra//to biedro*).

Rzeczowniki wykazujące wahania pod względem rodzaju gramatycznego przy niezmienionej budowie N sg (typ: *ten kądziel//ta kądziel*) stanowią 13% analizowanego materiału. Omawiane dublety są niecharakterystyczne poza kontekstem, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny. Przyczyny wahań pod względem rodzaju gramatycznego rzeczowników są bądź natury semantycznej - związek jednej z wchodzących w skład alternacji form z pojęciami nadrzędnymi, synonimami, antonimami, bądź formalnej por. np. ograniczanie użyć wyrazów *brew*, *krokiew* na rzecz *brwia*, *krokwa* zmierzające w kierunku zwiększenia przejrzystości struktury wyrazu i związanej z nią stabilizacji rodzajowej femininów.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że wahania i zmiany rodzaju gramatycznego rzeczowników pociągają za sobą modyfikacje w zakresie fleksji. Ich rezultatem jest najczęściej mieszanie paradygmatów. Dotyczy to szczególnie dubletów rodzajowych typu: *ten torf*, -u//*ten torf*, -u//*ta torfa*, -y//*ta torf*, -y//*ta torf*, -i. *Ta torf* może się odmieniać według wzorca męskiego *ten torf* lub równie dobrze według wzorca żeńskiego *ta torfa*.

Ten sam informator może użyć przy mianowniku *ta torf* dopełniacza *tego torfu* obok narzędnika *tom torfom*. Omawiany rzeczownik może należeć do kilku paradygmatów jednocześnie. To krzyżowanie wzorów odmiany potęgowane jest w tym wypadku dodatkowo o-

²⁰ Szerzej o mieszaniu się dwóch deklinacji żeńskich samogłoskowej i spółgłoskowej w historii języka w artykule *Zagrodnikowej*, op. cit., s. 120-138.

becnością lub brakiem w wygłosie spółgłoski wargowej miękkiej, co pociąga za sobą odmianę miętko- lub twardotematową. Zaś procesowi mieszania się dwóch deklinacji żeńskich samogłoskowej i spółgłoskowej typ *brew//brwia*, *mysz//mysza* sprzyjały wspólne, w wielu przypadkach, końcówki w obu tych odmianach²¹.

Analiza tej grupy rzeczowników niestabilizowanych pod względem rodzaju gramatycznego na szerszym materiale pozwoli na wyciągnięcie dalej idących wniosków dotyczących kierunku zmian²².

Zdzisława Staszewska

LES OSCILLATIONS DU GENRE GRAMMATICAL DES SUBSTANTIFS DANS LES DIALECTES AUX ENVIRONS DE BETCHATÓW

En s'appuyant sur le matériel dialectal de la région de Betchatów, on a présenté ces substantifs à deux genres, dans lesquels le changement du genre ne modifie pas la structure N Sg (ten kądziel // ta kądziel - type moins fréquent), ainsi que ceux qu'accompagne ce changement (ten ośrodek // ta ośrodk - type plus fréquent). En indiquant les causes des oscillations du genre grammatical des substantifs présentés, on prend en considération les facteurs de nature sémantique (union avec les synonymes, avec les notions principales) ou formelle (tendance à augmenter la transparence de la structure du mot et liée avec celle-ci la stabilisation du genre).

²¹ Mieszanie się żeńskiej odmiany spółgłoskowej i samogłoskowej jest zjawiskiem ogólnonarodowym i trudno je wiązać z pewnymi obszarami (por. tamże, s. 131).

²² O tego typu ewolucji trudno mówić teraz, bowiem wcześniejsza praca poświęcona omawianej gwarze nie zajmuje się rodzajem gramatycznym jako osobnym zagadnieniem, robi to tylko sporadycznie w odniesieniu do pojedynczych wyrazów bądź omawia niestabilizowane pod względem rodzaju gramatycznego rzeczowniki pod kątem innych zagadnień, dla których stanowią one materiał egzemplifikacyjny, por. np. formy *biedra*, *biodra* omawiane są głównie pod kątem przegłosu (por. GPC s. 50, 52, 132), *czołnek//czołynko* jako przykład realizacji samogłosek *e* w pozycji przed *N* (por. tamże, s. 59).